

ਸਤੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2023

ਜਿਲਦ-1

ਅੰਕ-2

ISSN 2584-0509

ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀਅਰ ਰੀਵਿਊਡ/ਰੈਫਰੀਡ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਖੋਜ ਜਰਨਲ

ਖੋਜਨਾਮਾ

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ: ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਡਾ. ਮਹੀਪਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਝਾੜ ਸਾਹਿਬ
(ਲੁਧਿਆਣਾ)

dr.mahip.shergill@gmail.com

ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇੱਕ ਸੁਹਜਮਈ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪ ਤੇ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੀ ਉਚਤਮ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕਿਕ ਅਰਥ ਵੀ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਦੀ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪ ਤੇ ਵਿਛੜੇ ਦੀ ਟੀਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਲੋਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਵਿਲਕਣੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਿਰਹਣ ਦੀ ਜੇ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸਫਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਮਸਊਦ ਸਾਯਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਲਾਹੌਰੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਕੇ ਮਸਊਦ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਪਿਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਚ ਬਾਰਿ ਮੈ ਪਿਰ ਘਿਰਿ ਬਾਰੁੜੈ** (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1108) ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਇੱਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਟਰਿਤੂ ਵਰਨਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੁਤੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਰੁਤੀ ਸ਼ਬਦ ਰੁੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਬਸੰਤ (ਚੇਤ, ਵਿਸਾਖ), ਗਰਮੀ/ਗ੍ਰੀਖਮ (ਜੇਠ,ਹਾੜ), ਵਰਖਾ (ਸਾਉਣ, ਭਾਦੋਂ), ਸਰਦੀ (ਅੰਸੂ, ਕੱਤਕ),

ਹੇਮੰਤ (ਮੱਘਰ, ਪੋਹ) ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਰ, (ਮਾਘ, ਫੱਗਣ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰੁਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੁਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਸਾਲ ਦੇ 12 ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਚੇਤ, ਵਿਸਾਖ, ਜੇਠ, ਹਾਤ, ਸਾਉਣ, ਭਾਦੋਂ, ਅੱਸੂ, ਕੱਤਕ, ਮੱਘਰ, ਪੋਹ, ਮਾਘ ਅਤੇ ਫੱਗਣ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਡਾ.ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੰਯੋਗ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੇ 11 ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਉਹ ਕਾਵਿਯ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਵੇ।³

ਅਪਭ੍ਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਨੋਯ ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰੀ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਹੈ ਜੋ 1200 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਇਸੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਦਮਾਵਤ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਉਨ ਸਾਅਦ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਲਿਖਿਆ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚੋਂ ਸਾਵਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਯ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਬਾਰਹਮਾਹੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਪਿਰ ਵਿਛੁੰਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਆਪਣੇ ਬਿਰਹੇ ਨੂੰ ਤੁੱਤ ਬਦਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਚਾ-ਮਚਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।⁴ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗਣ ਜਾਂ ਬਿਰਹਣੀ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੇਤ ਨਾ ਜਮਦੀਓ ਨੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦੇ।

ਵਸਾਖ ਪੱਕੀ ਦਾਖ ਨੀ ਮਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਲਾਲੀ ਆਈ।

ਨੀ ਮਾਂ ਭਰ ਜੋਬਨ ਦੀ ਯੁੱਪ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਆਈ।⁵

ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਭਾਵਪੂਰਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਚੇਤ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਭੇਤ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ

ਉਹ ਗਿਆ ਪਰਦੇਸ ਜੋ ਸਾਡੇ ਹਾਣ ਦਾ।⁶

ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਸ਼ਕ

ਮਜਾਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਵਿਯੋਗ ਸੰਯੋਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਸਕ ਹਕੀਕੀ ਹਨ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹਣੀ (ਆਤਮਾ) ਦੀ ਪਿਰ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਵਿਯੋਗ ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਕਥਨ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਪੁਰਖੁ ਏਕੁ ਹੈ ਹੋਰ ਸਗਲੀ ਨਾਰਿ ਸਬਾਈ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗ 591) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਕਸਕ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਗਤ ਲਈ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਰਗੀ ਜਨਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲੋਕ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ।⁷ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਬਿਰਹਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ॥

ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੇ॥

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੇਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ॥

ਕੇਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੇਲੈ ਕਿਉ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ॥

ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ ਕਿਉ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ॥

ਨਾਨਕ ਚੇਤਿ ਸਹਿਜ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰਿ ਧਨ ਪਾਏ॥⁸

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1108)

ਲੋਕ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਉਮਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਅ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਲਈ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਉਸ ਲਈ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਹਾਰ, ਬਾਜੂ ਬੰਦ ਆਦਿ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਫਲਗੁਨਿ ਮਨਿ ਰਹਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਭਾਇਆ॥

ਅਨਦਿਨੁ ਰਹਸੁ ਭਇਆ ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ॥

ਮਨ ਮੇਹੁ ਚੁਕਾਇਆ ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਇਆ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਘਰਿ ਆਓ॥

ਬਹੁਤੇ ਵੇਸ ਕਰੀ ਪਿਰ ਬਾਝਹੁ

ਹਾਰ ਡੋਰ ਰਸ ਪਾਟ ਪਟੰਬਰ ਪਿਰਿ ਲੇਤੀ ਸੀਗਾਰੀ॥

ਨਾਨਕ ਮੇਲਿ ਲਈ ਗੁਰਿ ਅਪਣੈ ਘਰਿ ਵਹੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰੀ ॥6॥⁹

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1109)

ਅਨੁਸਠਾਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੋਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿੱਚਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਿਰਹਣ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਠਾਹਟ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਉਸਨਾਨ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਦਾਨ, ਪੁੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ

ਮਾਘਿ ਪੁਨੀਤ ਭਈ ਤੀਰਥੁ ਅੰਤਰਿ ਜਾਨਿਆ॥

ਸਾਜਨ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ ਗੁਣ ਗਹਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਨਿਆ॥

ਪ੍ਰੀਤਮ ਗੁਣ ਅੰਕੇ ਸੁਣਿ ਪ੍ਰਭ ਬੰਕੇ ਤੁਸੁ ਭਾਵਾ ਸਰਿ ਨਾਵਾ॥

ਗੰਗ ਜਮੁਨ ਤਹ ਬੇਈ ਸੰਗਮ ਸਾਤ ਸਮੁੰਦ ਸਮਾਵਾ॥

ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਪੂਜਾ ਪਰਮੇਸੁਰ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਏਕੇ ਜਾਤਾ॥

ਨਾਨਕ ਮਾਘਿ ਮਹਾ ਰਸੁ ਹਰਿ ਜਪਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਤਾ ॥ 15 ॥¹⁰

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1109)

ਦੀਵਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਪਸ਼ਰਾਨ, ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਹਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਦੀਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਦੀਵਾ, ਜੇਤ, ਚੀਰਾਗ, ਦੀਪ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹਨ।¹¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੇਅ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਤੇਲ ਲੇੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੇਅ ਜਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਕਰਮ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਮਾਂ ਜਾਂ ਕਰਮ ਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ

ਕਤਕਿ ਕਿਰਤੁ ਪਇਆ ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਭਾਇਆ॥

ਦੀਪਰੁ ਸਹਜਿ ਬਲੈ ਛਤਿ ਜਲਾਇਆ॥

ਦੀਪਕ ਰਸ ਤੇਲੇ ਧਨ ਪਿਰ ਮੇਲੇ ਧਨ ਓਮਾਰੈ ਸਰਸੀ॥

ਅਵਗਣ ਮਾਰੀ ਮਰੈ ਨ ਸੀਝੈ ਗੁਣਿ ਮਾਰੀ ਤਾ ਮਰਸੀ॥

ਨਾਮੁ ਭਗਤਿ ਦੇ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬੈਠੇ ਅਜਹੁ ਤਿਨਾੜੀ ਆਸਾ॥

ਨਾਨਕ ਮਿਲਹੁ ਕਪਟ ਦਰ ਖੇਲਹੁ ਏਕ ਘੜੀ ਖਟੁ ਮਾਸਾ॥ 2 ॥¹²

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1109)

ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਰਿਮ ਭਰਮ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਇਲ ਇੱਕ ਮਨਮੋਹਕ ਪੰਛੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਧੁਰ ਜਾਂ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।¹³ ਇੰਝ ਹੀ ਪਪੀਹੇ ਸਬੰਧੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਾਤੀ ਬੂੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਖਾ ਜਾਂ ਪਿਆਸ ਨਹੀਂ ਬੁਝਦੀ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਿਉ-ਪ੍ਰਿਉ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਿਉ-ਪ੍ਰਿਉ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਖਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਦਿਲ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।¹⁴ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ

ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਨਾਮਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਦਕਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ

ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਬਾਬੀਹਾ ਪ੍ਰਿਉ ਬੋਲੇ ਕੋਕਿਲ ਬਾਣੀਆ॥

ਸਾ ਧਨ ਸਭਿ ਰਸ ਚੇਲੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੀਆ॥¹⁵

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1107)

ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਥਿਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਰੁਤੀ ਵਿੱਚ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਡ ਹੀ ਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਏਕਮ ਤੋਂ ਅਮਾਵਸ ਦੀਆਂ ਥਿਤਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਕੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ, ਥਿੱਤਾਂ, ਘੜੀਆਂ, ਮਹੂਰਤ ਪਲ ਸਾਰੇ ਸੁਭ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।

ਬੇ ਦਸ ਮਾਹ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਭਲੇ॥

ਘੜੀ ਮੂਰਤ ਪਲ ਸਾਚੇ ਆਏ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ॥

ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ ਕਰਤਾ ਸਭ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ॥

ਜਿਨਿ ਸੀਗਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਪਿਆਰੀ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਰੰਗ ਮਾਣੈ॥¹⁶

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 1109)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਵਧ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਰੀਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਰਾ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਕਰਤੇ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

¹ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ- ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਇਰ ਏਵ ਕਰਤ ਹੈ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 98

² ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਵਯੁਗ ਪੁਸਤਕਾਲਾਇ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 640

- ³ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 640
- ⁴ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.), ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 756 ਤੋਂ ਉਧਰਿਤ
- ⁵ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 756
- ⁶ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 610
- ⁷ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 610
- ⁸ ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜਾ (ਟੀਕਾਕਾਰ), ਸਟੀਕ ਬਾਰੂ ਮਾਹਾ (ਰਾਗੁ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ), ਸਿੰਘ ਬਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 51
- ⁹ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 70
- ¹⁰ ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 62-63
- ¹¹ ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 21
- ¹² ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜਾ (ਟੀਕਾਕਾਰ), ਸਟੀਕ ਬਾਰੂ ਮਾਹਾ (ਰਾਗੁ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ), ਸਿੰਘ ਬਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 68-69
- ¹³ ਗੁਲਬਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪੱਖ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 63
- ¹⁴ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ-ਕੋਸ਼: ਚਿਤ੍ਰਣ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਨਕ ਨਗਰ, ਜੰਤੂ, ਪੰਨਾ 268
- ¹⁵ ਭਾਈ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜਾ (ਟੀਕਾਕਾਰ), ਸਟੀਕ ਬਾਰੂ ਮਾਹਾ (ਰਾਗੁ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ), ਸਿੰਘ ਬਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 46